

Анатолій Дімаров

**І БУДУТЬ
ЛЮДИ**

Частина 4

(Біль і гнів)

Харків
«Фоліо»
2025

БІЛЬ І ГНІВ

ЧАСТИНА ПЕРША

Ніхто ще не знав, що незабаром — війна.

Ніхто й гадки не мав, що мине менше року, і на пошматовану землю впаде перший убитий і перша мати буде битися головою об стіл.

Люди жили повсякденними клопотами; клопоти ці їм здавалися набагато важливішими од тривожних подій у Європі. І якійсь тітці Ганні її зозуляста важила більше, аніж усі міжнародні події разом узяті.

Хоча й сюди, якщо придивитися пильніше, докочувався відгомін далекої поки що війни.

Найрегулярніше про закордонні події дізнавалися з газет.

Находило їх у Тарасівку аж тридцять три штуки: на два двори по одній. Передплачували б, може, і більше, коли б розносили щодня, а то двічі на тиждень: у четвер і неділю. Іншого листоношу давно б уже без хліба з'їли, бо не тільки ж газети, а й листи, і посилки, а там, гляди, кому й телеграма, щоб стрічали на станції. То той, кого мали стрічати, вже й онучі удома осушить, а телеграма все ще лежить у районі... Тож іншого листоношу давно б уже вигнали, а цього не чіпають: інвалід громадянської. Одна рука по плече одпанахана, дру-

га — по лікоть, іде — рукавами порожніми світить. Цигарку скрутити і то жінку просить. Та ще і в спині два фунти осколків. То як на такого руку підняти?

Савелій Хоменко повернувся в село не одразу. Довго валявся по шпиталях, провонявся всілякими ліками так, що потім і духу їх не переносив, а медиків обходив дев'ятою дорогою. А як виписався, теж не спішив у село: подався у Харків — шукати протези. Хотів повернутись якщо і не з своїми, то хоча б із фабричними, бо людина без рук — не людина, а гірша цурупалка. Такому хіба що торбу на плечі та з ціпком попідтинню.

Але Хоменко був не з таких: помиратиме, а за милостинею руку не простягне. Тож коли йому врешті сказали, що нічим поки що не можуть допомогти — наука ще не доросла, — він тільки буркнув: «І на цьому спасибі», — та й подався світ за очі. Де він бродив, як жив — тарасівці так і не взнали: Савелій про те згадувати не любив, а коли хто цікавився, то сердивсь.

Сімнадцять літ не було чути Савелія. Люди про нього вже й забули, тим більше що батько-мати померли, а порожню хату забрали в колгосп. Аж у тридцять шостому прокотилася чутка: повернувся Савелій. Та не сам — з жінкою. Вона якась аж на жінку не схожа: як хвойда, обстрижена, та ще й в окулярах.

— А яку б ви хотіли? Хай дякує Богові, що хоч така за нього пішла.

— Як же вона з ним, бідолашна, й живе? Він же й матні сам не розстібне.

— Якось та живе, якщо досі не кинула.

Повернувшись, Хоменко не став домагатися хати: поселилися в бездітної удови Василяни. І за якісь кілька днів уся Тарасівка знала, що Хоменкова жіночка таки справді з-за вуг-

ла мішком прибита: мало того що окуляри носить, а ще й читає. І днює, й ночує з книжкою.

— І на хвилику книжку не випустить з рук, — розповідала удова, — їсть — і то книжку до носа... От побий мене грім, якщо я брешу!

— То вона, мо', не нашої і віри?

— А кат її зна!.. Тіки я теперечки уночі замикаюся: ще візьме ножа та приріже...

Однак минав час, а Василина лишалась живою. В селі трохи пригасла цікавість до незвичайної пари, і все менше було охочих пройтися мимо двору та мов ненароком заглянути у вікна. Тим більше, що й Савелій, посидівши щось із тижднів у хаті, прийшов до сільради: давайте роботу.

Там довго чухмарили потилиці, роздумуючи, куди б приткнути каліку. На клуб поставити? Так який із нього буде завідуючий, як він і замка сам не навесить?.. Сторожувати до крамниці? Теж не виходить. Там же який не є, а крам. Ану ж полізуть злодії — що Савелій робитиме? Наставлятиме куксу: «Стій, бо устрелю»?..

Врешті Савелій сам підказав:

— А листоношею?

— Листоношею то мона було б... Тіки ж чи справитесь?

— Та якось уже справлюся.

Отак і став Хоменко листоношею.

Двічі на тиждень, в середу і суботу, до Хоролівки вирушала підвода. На підводі — бідони з вершками з-під сепаратора, попереду — їздовий, а поруч — Савелій із чорною порожньою сумкою через плече. Здадуть вершки, зайдуть на пошту, і вертається Савелій уже з набитою сумкою: і газети, й листи, а то, гляди, й посилка під боком.

На півдорозі до району — невеликий гайок. Їздовий, коли їдуть ще в район, обов'язково туди заверне. Зупинить коней, одкупорить крайній бідон:

— А скуштуємо, що вони сюди наколотили!

Прикладалися по черзі. Пили, скільки могли: дармове ж, не куповане! Савелія спершу канутило, потім звикнув: випивав по літріязі. Морда стала біла, молочна, навіть на шиї, сухій та захарчованій, геть розгладилися зморшки, і чи то од вершків, чи з якоїсь іншої причини жінка Савелія, до цього бездітна, розв'язала враз пупа. По хлопчикові, по хлопчикові, та всіх здорових, нівроку, наче бичків. Ще одне не встигне одмахати в колисці ноженятами, а вже друге до маминої циці дереться.

Однак навіть діти не одірвали її од книжок. З дітьми більше поралася Василина, вона їх і мила, і годувала, вони вже й самі з усім бігли до неї, а не до рідної матері. Бо матір поки од книжок одірвеш, то і в штаненята накладеш. Та ще до тата, якого дуже любили: стрічали всім гуртом ще за двором. Вийде, бувало, Савелій надвір, сяде навпроти сонечка, а вони по ньому, як кошенята.

Повернувшись із району, Савелій розносив пошту наступного дня. Вставав рано-вранці, особливо в неділю. Ще й не світає, а він уже штурхає жінку, щоб допомгла одягтися, і, с'як-так поївши, рушає селом. У двори не заходить: в останні роки в Тарасівці появились собаки якогось заводу скаженого, — всі чорної масті і люті, як тигри. Так і цілять іклами в горло, а якщо не дістануть, то хоч за литку. Тих, смирніших та ласкавіших, перестріляли ще в тридцять п'ятому за наказом Твердохліба: підходимо впритул до соціалізму, а в соціалізмі ні замкам, ні собакам місця немає.

То ж якийсь час у селі було, як на кладовищі. Особливо вночі: вийдеш із хати, а навкруг наче вимерло.

Невдовзі хтось із тарасівців, знудьгувавшись за живим голосом у дворі, дістав сучку: чорну як сажа і таку люту, що й сам попервах боявся підступатися до неї. Від сучки тієї й розповзлася нова порода по всьому селу. Навіть Твердохліб не витримав: привіз якомось із району німецьку вівчарку, ростом із добре теля. Ще і вчену: мало газет не читає. Тож тепер, вважайте, біля кожної хати свій сторож, і Хоменко не заходить у двір, а гупає у хвіртку ногою. Гупає і сердито гука:

— Іване!.. Та чи тобі позакладало!..

На поріг виходить заспаний Іван. Чухмарить розхристані груди, позіхає, аж щелепи тріщать, запитує:

— Тобі іншої роботи нема — людей серед ночі полохати? То бригадир щоранку мордує, а це тебе нечиста сила під ворота піднесла!

Ішов через двір, навалювався гарячими грудьми на ворота:

— Що тамечки пишуть?

— Пишуть, щоб ти раніше очі продирав! — сердито Савелій.

— А все ж таки?..

— То вже сам прочитаєш!

Савелій схилився над сумкою, ловко висмикував зубами газету.

— Коли її в біса й читати? — журився тим часом Іван. — Щоднини так нагарцюєшся — рачки додому прилазиш. Забув уже, коли й жінку обнімав...

— Гріха менше буде.

— Та воно ж якби отой гріх та не був таким солодким, — скалив уже зуби Іван. — Ще ж і в заповідях написано: не сорішиш — не покаєшся. То що — дурні люди їх писали?

Савелій вже одмовчувався. З цим Іваном тільки зв'яжешся — до вечора не одстане. А йому ж усеньке село оббігати. Закривав сумку, йшов далі. А Йван, тримаючи обережно газету, вертався до хати. Клав на покуті, поверх інших: попраємося по хазяйству, отоді й почитаєм.

По обіді брав газети під пахву, виходив на вулицю. Там уже на колодці чекали безгазетні сусіди: смалили махорку, аж дим коромислом. Бо наодинці вроді з таким смаком і не куриться, як у кумпанії. Навіть не дуже охочі до курива й ті не витримували: тяглися до кисетів. То що вже казати про затятих! У яких нігті жовті і вуса мов посипані сіркою. Передерій он уже другу куфайку докурює. Визнає ж лишень кресало, бо від сірника смак зовсім не той, а де кресало, там і вата: на гніт. Він потроху з поли і висмикує: одну куфайку скурив, тепер за другу узявся.

Підійшовши, Іван статечно вітається та й сідає якраз посередині, щоб було однаково чутно і лівим, і правим. До нього одразу ж тягнуться дружно кисети: вгощайся, з якого захочеш. Та Іван порядок знає, пам'ята, до якого залазив минулої неділі. Неквапом запускає руку до чергового кисета, довго майструє цигарку — набива собі ціну.

Починали найчастіше з погоди. І завжди виходило так, що раніше й погода була, як погода, тепер же чорт його зна й що! Треба дощу, а воно пече, аж шкіра облазить. А посеред жнив дощами періщить. Й обов'язково хтось із старших докине:

— Порозоряли церкви, от воно й одливається.

— Дак Бога ж немає! — кукурікне молодший.

Той, із старших, помовчить, цілячись глузливо примруженим оком.

— А ти там бував?.. Тож сиди і не рипайся...

— А хіба раніш посух не було?

— Були, та не такі.

Скаже, як припечата. І молодшому лишається хіба що знизати плечима та прикусити язика. Бо почнеш сперечатися, неодмінно почувеш:

— І що б воно ото знало! Сиділо б уже та мовчало!

Тож молодший замовкає завбачливо, і так цікаво розпочата розмова гасне, мов вогонь без соломи.

Натомість заводиться інша:

— Не чували: солому скоро даватимуть?

— А тобі спати ні на чому?

— Мені то є, а от корові немає... Жінка вже й голову проїла: діставай солому де хочеш!

— Передай своїй жінці, щоб лаштувала корові перину.

— А то чому?

— Бо розпорядження таке вийшло: хочеш соломи — увесь гній на колгоспне поле одвези.

— А на город?

— А на город, то вже як хоч... То вже хоч з-під себе носи...

— Та що ти його умовляєш? — втручається інший. — Як Твердохліб роз'яснив?.. Тому, хто працює чесно в колгоспі, город зовсім непотрібен. Той із колгоспу все матиме.

— Батькові своєму розкажи! — вже сердиться перший. — Ти багато минулого року огірків із колгоспу приніс? А помідорів, цибулі?..

— Та я хіба що... То Твердохліб так сказав...

А молодший знов не витримує:

— А хіба в колгоспі не можна ті ж огірки сіяти? І помідори, цибулю?

— На голові своїй дурній посій! Я на своєму все літо що захотів, те і вскубнув. Чи на борщ, чи до картоплі... А в колгоспі як поставлять сторожа з пукавкою — принесеш тільки солі в гузні.

— Хо-хо-хо! І солити не треба!

— Смійтесь, смійтесь!.. Ось одберуть городи — будете годину восени тіки й нюхати. На трудовень по цибуліні!

— Та хто у вас одрізатиме! Хтось ляпнув, а ви уже в крик.

І ця розмова пригасла. Той, хто питав про солому, не хотів далі й заводитись. Сидів насуплений, смалив люто цигарку. Накуриться, аж очі пожовкнуть. Прийде потім додому — хоч святих із хати винось.

— Та чи тебе, чоловіче, у пеклі смалили?.. Так просмердівсь тютюнищем, що й дихати нічим!

Не скаже нічого. Мовчки посуне за стіл і вже звідти охриплим од курива голосом:

— Сип, що є їсти.

Возитиме ложкою, не помічаючи, що він і їсть. Бо думками — все довкола соломи. І корівчини, якій підстилку хоч із чуприни наскубуй. І того он городу, що поза хатою до левади спускається. Що його за останні роки навчився крізь пальці просіювати. Жодна бур'янина щоб не проклюнулась. Що його і гнійком, і збереженням попелом. Навіть курячим послідом, про який колись порядний хазяїн і слухати не став би. А воно виходить, що й надаремно. Бо там, де отим чортовинням посплеш, пре, як із води. Гарбузи отакенні, хоч бери та коти!

А теперечки що воно буде? Якщо отой правду сказав та городи одріжуть?

Прикидатиме і так і сяк. Бо якщо колись до городу не на-вертався з весни аж до осені (весною зорав — та й сади собі, жінко, що тобі в голову збреше, — не город нас годує, а поле); якщо раніше хазяїна і навернути за хату впродовж літа не можна було; якщо колись вважалося, що городина — справа суто жіноча, — то зараз дядько «повернувся лицем до городу», як написала одного разу районна газета. Маючи, звісно, на увазі не передового колгоспника, а відсталого, несвідомого, який не встиг позбутися дрібновласницьких нахилів. І як його, того несвідомого, як його не турили від отієї індивідуальної власності, як не обрізали її та не обкладали податками, він чіплявся за останній клаптик власної земельки з такою затятістю, що і в гонителів його часом опускалися руки. Вони просто не могли зрозуміти, що якомусь Петрові чи Свиридові важить не тільки те, що він збере з городу, а насамперед те, що він хоч тут може відвести знудьговану за непідкомандним господарюванням душу: садити що хочеш, сіяти де хочеш, де тобі самому здається найкраще. І доки там десь кричали про остаточне відмирання дрібновласницьких нахилів, доки писали, що треба зовсім передати присадибні ділянки колгоспам, бо люди, мовляв, самі од них відмовляються, дядько недосипав, недоїдав, а повернувшись із колгоспного поля, товкся та й товкся на своєму городі...

Докуривши цигарку, Іван брався нарешті за газети. Починав з міжнародних подій. Про те, що діялося під боком, і без газет можна довідатись. А закордон є закордон, то тільки на карті поряд.

Тож читав спершу повідомлення з Берліна, із ставки фюрера. Потім, що пише про те ж саме Париж, а за Парижем і Лондон. Після кожного повідомлення дядьки обов'язково

посперечаються: де правда, а де брехня. Одні ставали за німця, інші — за француза чи англійця. Врешті доходили згоди, що брешуть і ті, й ті.

— Ось послушайте, які німець на Англію бонби скидає, — гортав тим часом газету Йван.— Десять тонн одна бонба!

— Десять тонн! Скіки ж це, як на пуди перевести?

— Десять тонн!.. А-яй-яй!

Це — Курочка. Дрібненький, щупленький, гостроносий, ще й чубчик, як гребінь. Й одне око темніше, а друге — світліше. Тому, мабуть, і не дивиться обома відразу, а голову набік схиливши, блим-блیم то одним оком, то другим. І завжди всьому дивується. Що для іншого — річ найбуденніша, для Курочки — Америка. Зустріньте, для прикладу, привітайтеся та запитайте:

«А куди це ви під дощ ідете?»

«Під дощ? Та невже?»

Наче на нього й не капа. Дивиться на вас такими очима, що вже і ви починаєте задирати до неба обличчя: чи й справді йде дощ, чи то вам тільки здалося...

— І то скажіть: десять тонн! — продовжує дивуватися Курочка.

— Це якби на наше село — була б яма під рибу!

— І не кажіть!

— А люди все гинуть... Німці, французи — всі чиєїсь матері діти...

— То вже так...

Замовкнуть. Потягнуться за цигарками, бо не один на війні побував, смерті понюхав. Той на імперіалістичній, той на громадянській, а той на обох, так що знають по чому фунт лиха. Це молодим воно забавка: як побачать гвинтівку, аж трусяться, а старшим — вік би її, зброї тієї, не було!

ЗМІСТ

Біль і гнів	3
Частина перша	3
Частина друга	219

Літературно-художнє видання

Серія «Фоліо. Сучасна українська література»

ДІМАРОВ Анатолій Андрійович

І БУДУТЬ ЛЮДИ

Частина 4

(Біль і гнів)

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *І. С. Посельська*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *Т. В. Мальчевська*
Коректор *М. О. Пітішкіна*

Підписано до друку 16.12.24. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 21,00. Облік.-вид. арк. 16,45.
Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua